

УДК.37.013.77

ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫК, ПЕДАГОГИКАЛЫК
АСПЕКТИЛЕР

*Тажибаета Жаркын Кадыркуловна – п.и.к,
Осмоналиева Сабира Чоёновна – улук окутуучу
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ., Жалал-Абад ш.,
Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Макалада инсанды калыптандыруудагы психологиялык таануу процесстеринин жана жөндөмдүүлүк, мүнөздүн орду каралат. Ошондой эле окутуунун интерактивдүү жана салттуу усулдары камтылган. Инсан психологиялык жана педагогикалык жактан калыптанууда таануу процесстерине таянат. Ал эми мотив жана мотивация жашоого багыт берүү күч болуп эсептелет. Окутуу жана тарбиялоо инсандык сапаттар улуттук баалуулуктар каада салт менен байланыштуу болушу зарыл.

Түйүндүү сөздөр: интерактивдүү, салттуу, усул, тануу процесстери, жөндөмдүүлүк, сезүү, кабыл алуу, шык.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ФОРМИРОВАНИЕ
ЛИЧНОСТИ

*Тажибаета Жаркын Кадыркуловна – к.п.н.,
Осмоналиева Сабира Чоёновна – ст.преподаватель
ЖАГУ имени Б. Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика*

Аннотация: В статье рассмотрены формирование психологических процессов личности и его способности. Также в статье рассматриваются методы интерактивного и стандартного обучения. В основе личности лежат познавательные процессы в психолого-педагогическом развитии мотив и мотивация являются руководящими силами жизни. Обучения и воспитание личных качеств должно быть связано с национальными ценностями, обычаями и традициями.

Ключевые слова: интерактивный, традиционный, метод, познавательные процессы, способность, чувство, восприятие, умение.

PEDAGOGICAL AND PSYCHICAL ASPECTS IN PERSONALITY FORMATION

*Tazhibaeva Zharkyn Kadyrkulovna - Ph.D.,
Osmonaliev Sabira Choyonovna - Senior Lecturer
JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad,
Republic of Kyrgyzstan*

Annotation: The article deals with the formation of psychological processes of a personality and his abilities. The article also discusses methods of interactive and standard learning. A person relies on cognitive processes in psychological and pedagogical development. Motivation and motivation on the other hand, are the driving forces of life. Teaching and upbringing personality traits should be linked to national values and tradition.

Key words: interactive, traditional, method, cognitive processes, ability, feeling, perception, skill.

Инсандын коомдогу өсүп өнүгүшүнө психологиялык процесстердин жана психологиялык сапаттардын тийгизген таасири чон. Анткени бүгүнкү күндө компьютердик

маалыматтар балдардын көңүл борборунда жашап калгандыктан окутуу тарбиялоо мугалимдер үчүн чоң көйгөйлөрдү жаратууда. Ошондуктан бүгүнкү күндө балдардын психологиялык таануу процесстерин эске алуу менен инсандык сапаттарына да көңүл бурабыз. Мисалы: жөндөмдүүлүктүн негизин алып көрөлү.

Жөндөмдүүлүк негизинен инсандын ык машыгуу маалыматтарга женил тез ээ болуп, белгилүү бир иш-аракетти ийгиликтүү аткара алган психикалык касиеттердин синтези болуп эсептелет. Жөндөмдүүлүктүн табиятын изилдөөдө окумуштуу Б.М.Теплов төмөндөгүдөй идеяларын билдирген.

Жөндөмдүүлүк – бир адамды башка бир адамдан айырмалоочу жекече психологиялык өзгөчөлүк.

Белгилүү бир иш –аракетти аткарууга керек болгон адамдын мүмкүнчүлүгү. Жөндөмдүүлүк–адамдагы пайда болгон ык машыгуу, маалыматтардын жыйындысы эмес ошолорго жетүүдөгү алгачкы баштапкы генетикалык күл азык көпчүлүк адамдарда чыгармачылык жөндөмдүүлүк эмес жалпы жөндөмдүүлүк негизги орунда турат жана калыптанат.

Элементардык жөндөмдүүлүк - (сезуу, кабыл алуу, эсте сактоо, ойлоо, сүйлөө, элестетүү, бирөөлөр үчүн кыйналуу мүмкүнчүлүктөр) деп аталат.

Татаал жөндөмдүүлүк (окуудагы эмгектенүүдөгү, оюндагы, мамиледеги жөндөмдүүлүк).

Психология илиминде адамдар өздөрүнүн жүрүм-турум, ички кыялдануусу карым-катнашы менен эрки боюнча бири биринен айырмаланып жана байланышып турушат.

Атайын жөндөмдүүлүк бул дагы элементардык жана татаал жөндөмдүүлүк болуп экиге бөлүнөт. Элементардык жөндөмдүүлүк мүнөздүү адамдар көз өлчөмүнө, музыкалык табитке, ойлоонун сынчылдыгына, сөздүн-логикалык эске, жогорку жыт сезгичтикке ээ. Ал эми татаал жөндөмдүүлүгү бар личносттор математикада, музыкада, сүрөттө, уюштуруучулукта жана техникалык конструктордук иште өздөрүн көрсөтө алат.

Шык. Психология илиминен алыс адамдарда жөндөмдүүлүк категориясын тубаса түшүнүгү менен бирдей мааниде кароо кездешет. Жөндөмдүүлүктү эч өзгөрүүсүз ген аркылуу берилет деп болжолдошот. Бирок, анын калыптанышындагы социалдык чөйрөнүн, тукум куучулуктун ролун, таасирин эсепке алышпайт. Мисалы, И.С.Бухтардын уй бүлөөсүнөн өтө жөндөмдүү 18 музыкант чыккан экен. Бул жерде тубаса шыктан башка социалдык шартты тукум куучулукту да эске тушургөн оң натыйжа берет демекчибиз.

Жөндөмдүүлүк – кенири түшүнүк. Адамдын өнүгүшүнө, калыптанышына өбөлгө түзүүчү феномен болуп шык саналат. Ал адамдагы укум-тукумга берилүүчү анатомо-физиологиялык өзгөчөлүк. Адамдын иш-аракетти алгач аткара баштагандагы өзүнүн эмнеге жөндөмдүү экендигинен белги бере турган, зээндүүлүктүн өсүп-өнүгүп жетише элек тубаса негизи. Жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүдө ар бир адамдын кызыгуусу ал эми ата-эненин колдоосу да коомдо негизги орунду ээлейт. Демек, бала өзүнүн алгачкы кадамын таштай баштаган мезгилде эле аны жеке кызыгуусуна жараша колдоп, ар тараптан багыт берүү ишмердүүлүктүн негизин түзүп берет.

Зээндүүлүктүн андан ары өнүгүшү үчүн шыктын болушу өтө зарыл. Айталы, сүрөтчү болуу үчүн көрүү анализатору көргөндөрдү эсте калтыруу керек. Гениалдуулук-бул латын сөзү. Гениалдуулук – коомдун турмушунда тарыхый мааниге ээ болгон личносттун жогорку чыгармачылыгы. Психолог Ю.П.Гиппенрейтер бир үй-бүлөдө тарбияланган балдардын сензитивдүү өнүгүүсүн изилдөө менен жөндөмдүүлүктүн пайда болушуна кызыктуу түшүндүрмө берет. Ал бирдей чөйрөдө жашаган эки бир туугандардын бири музыкага жөндөмдүү болсо экинчиси жөндөмсүз болорун ой жүгүртүү менен караган.

Биринчи бала каалаган маалда музыканы кубануу менен укса, экинчи бала көңүлү чөккөн мезгилде гана музыканы угарын ал байкаган жана жөндөм жана кабыл алуунун ар түрдүү болорун айтып өткөн.

Демек жогорудагы идеяларга таянуу менен биз психологиялык процесстер жана психикалык касиеттердин адамдын калыптануусуна негизги таасир берерин айтмакчыбыз.

Психологиялык таануу процесстери

Сезүү	Көңүл буруу	Ойлоо	
		Сезим	Эмоция
Кабыл алуу	Эс	Кыялдануу	

Жөндөмдүүлүк жана анын түрлөрү

Элементардык				Татаал	Атайын
Сезүү	Кабыл алуу	Эсте сактоо	Ойлоо, сүйлөө, элестетүү	Окуу, эмгектенүү, Карым-катнаш. Мамиле түзүү	Музыка Сүрөт ж.б

Жогорудагы аспектилерден сырткары мүнөз деген категорияга таянуу менен инсандык сапаттарга көңүл бурабыз.

Мүнөз деген сөз грекче “характер” деген сөз кыргызча” белги, өзгөчөлүк” деген маанини түшүндүрөт. Бул түшүнүктү көпчүлүк окумуштуулар мээнин каражаты катары карап, мээ мүнөздүн калыптанышында негизги база катары кызмат кылат дешет. (Э.Кречмер, У.Шелдон, И.П.Павлов, А.Э.Личко).

Мүнөз чөйрөнүн, тарбиялоонун, коомдун таасиринде өзгөрүшү мүмкүн жана кайра тарбияланат. Ал эми мүнөздүн калыптанышында ден соолуктун да таасири чоң демекчибиз. Адамдын мүнөзүнүн табиятын терең түшүнүү үчүн анын темперамент жана башка категориялар менен болгон байланышын аныктоо зарылчылыгы келип чыгат. Мүнөздү түзүүчү касиеттер эки чоң топко бөлүнөт:

1. Инсандын багытталышын мүнөздөөчү касиеттер;
2. Эрдик, интеллектуалдык, нравалык касиеттер.

Мүнөздүн интеллектуалдык белгилерине теориялык жана практикалык акыл илимий байкагычтык, чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдү байкай турган ийкемдүү акыл, жаратылышты үйрөнүүгө мүмкүндүк берүүчү касиеттер кирет. Мүнөздүн эмоционалдык белгилерине кызыгуу, сезимдер, ойлоонун кеңдиги, көңүл ж.б. кирет. Мүнөздүн эрдик белгилери чечкиндүүлүк, эр жүрөктүүлүк. Ал эми мүнөздүн калыптанышында ден соолуктун да таасири чоң демекчибиз. Адамдын мүнөзүнүн табиятын терең түшүнүү үчүн анын темперамент жана башка категориялар менен болгон байланышын аныктоо зарылчылыгы келип чыгат.

Мүнөздү түзүүчү касиеттер эки чоң топко бөлүнөт.

1. Инсандын багытталышын мүнөздөөчү касиеттер.
2. Эрдик, интеллектуалдык, нравалык касиеттер.

Мүнөздүн интеллектуалдык белгилерине теориялык жана практикалык акыл илимий байкагычтык, чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдү байкай турган ийкемдүү акыл, жаратылышты үйрөнүүгө мүмкүндүк берүүчү касиеттер кирет. Мүнөздүн эмоционалдык белгилерине кызыгуу, сезимдер, ойлоонун кеңдиги, көңүл ж.б. кирет.

Мүнөздүн типтери

Гипертимдүү	Гипотимдүү	Циклоиддүү
Шекчил	Демонстративдүү	Туруктуу эмес

Козголгуч тип	Токтоп калуучу тип	Өздүк-каниеттик тип
---------------	--------------------	---------------------

Мүнөздүн өзгөчөлүктөрү да инсандын коомду чөйрөнү таанып билүүсүнө таасир калтырат. Окутуу процессинде да жоо оор басырыктуу балдар билгенин ичине катып шашылбай жооп берсе, шашма, шайыр окуучулар билгенин ичине сактай албай жооп берүүгө шашылат. Ал эми демонстративдүү типтеги окуучулар керектүү маалыматты тез өздөштүрүп, таануу процесстерин тез кабыл алат. Мындай мүнөздүк өзгөчөлүктөрдөн окуучуларды окутуу, тарбиялоодо жеке сапаттарына да көңүл буруу зарылчылыгы бар.

Ал эми инсанды калыптандырууда психологиялык аспектилер мене бирге педагогика илиминдеги окутууну усулдарын да таасирдүү каражаттардын уюткусу катары карайбыз. Бүгүнкү күндө салттуу усулдар менен бирге интерактивдүү усулдарды да кенири колдонуу окутуунун жемиштүүлүгүнө багыт берүү болмокчу. Окутуунун интерактивдүү усулдарына көңүл бурмакчыбыз. Интерактив бул сөз англис тилинен которгондо өз ара аракетте болуу деген маанини түшүндүрөт. Бул ыкма менен окуутуда топтордун же түгөйлөрдүн биргелешип иштөөсү жакшы жыйынтык берет. Бөлүштүрүүнүн так эрежеси иштелип чыгып ар бир студенттин милдети жана сабактын шарты түшүндүрүлүшү шарт. Интерактивдүү усул менен сабак өтүүдө мугалим насаатчы-багыт берүүчү болуп эсептелгендиктен студенттер тапшырманы түшүнбөй же темадан четтеп кетсе аларга багыт берип турат. Өз тажрыйбасына таянып студенттердин маалымат топтоосуна өз алдынча жаңы көйгөйлүү маселеледи коё билиүүсүнө көңүл бурат. Салттуу усулдар менен сабак өтүүдө окутуучу билим билим берүүчү болгондуктан анын статусу жогору турат. Ал эми интерактивдүү сабакта кадыр-баркты жогорулатуу үчүн окутуучу окутуу процессин башкара билиши керек. Ал үчүн окутуучунун аз сүйлөшү башкача айтканда түшүндүрүүнү башкача айтканда баяндап берүүнү азайтып студенттердин өздөрүн көбүрөөк сүйлөшүүгө өз ойлорун тартынбай айтканга жетишүүсү керек. Атактуу окумуштуу Г.Плеханов. Оюн-эмгектин баласы деген. Анткени адам баласынын тарыхында эмгетен кийин жаралгандыгы далилденген. Бул пикир оюндун жаралышы адам баласынын аң-сезиминин калыптануу процессиндеги алгачкы этаптарга туура келерин белгилейт. Оюн-адам баласынын физикалык жана акыл эмгегинин жасалма гимнастикасы ошондуктан дүйнөнүн улуу педагогдору оюнду билим берүүнү өркүндөтүүдөгү маанилүү каражат катары карагандыктары көпчүлүккө белгилүү.

Бөтөн тилди интенсивдүү окутуунун жаңычыл методисти Г.А.Китогородскаянын тажрыйбасы сабакта оюнду пайдалануу балдар арасында гана эмес чондор арасында үзүрлүү натыйжа бере тургандыгы далилденген. Сабактарда оюндун түрлөрүн үзбөй колдонуу бөтөн тилди үйрөтүүдөгү бир топ кыйынчылыктарды жеңилдетүүчү төмөндөгүдөй мүмкүнчүлүктөргө ээ экендиги далилденген. Зээндүүлүктүн андан ары өнүгүшү учун шыктын болушу өтө зарыл. Айталы, сурөтчү болуу үчүн көрүү анализатору көргөндөрдү эсте калтыруу керек адамга оң эмоция тартуулайт речтик реакцияны активдештирет:

- Окуу материалдарына эркисиз көңүл буруунун негизинде тилге болгон кызыгуу туулат;
- Окуучулардын жестуденттердин сабакка болгон пассивдүүлүгү көңүл коштугу жоюлат;
- Окуучулардын, студенттердин мугалимдердин ортосунда эркин мамиле түзүлөт;
- Окутуучуну чыгармачылыкка шыктандырат өз ишиндеги шаблонго жол бербөөгө мыкты каражат катары кызмат кылат;

Жогоруда айтылгандай оюн-сабактар окуучулардын кызуугусун арттырып сабакты жандандыраары жана жаңы теманы түшүндүрүүнү оңойлотору белгилүү эмеспи. Кээ бир мугалимдер интерактивдүү ыкманы кызыктуу болгону үчүн гана колдонушарын айтышат. Бул туура эмес пикир бардык эле сабактын максаты окуучуларды кызыктыруу менен

чектелбейт. Бул жерде салттуу усулдарды интерактивдүү усулдар менен айкалыштырып сабак өтүү сабактын жемиштүүлүгүн арттырат. Интерактивдүү ыкмаларды тандаганда, окуу- процессинде анын канчалык деңгээлде пайдалуу экендигин эске алуу керек. Окутуу процессинде төмөнкүдөй оюн сабактарды сунуш кылабыз.

Оюндун түрлөрү:

1. Ролдук оюндар;
2. Лексикалык оюндар;
3. Грамматикалык оюндар;
4. Орфографиялык оюндар;
5. Чыгармачыл оюндар;
6. Дидактикалык оюндар;
7. Жарышма оюн-сабактары.

Ал эми дидактикалык чыгармалар аркылуу инсанды адептүүлүккө тарбиялоонун негиздерин алып карасак.

- Гуманисттик –адамгерчиликке чакыруучулугу.
- Таанытуучулук-дүйнөнү жана адамды таанып билүүгө салым кошуусу;
- Эстетикалык-сөздүн табиятынын көркөмдүк жагын аңдатуучу;
- Маалыматтык- мурдагы муундардын турмуштук тажрыйбаларын кийинкилерге өткөрүп берүүчүлүк;
- Башкаруучулук-багыттоочулук-коомдун жүрүш-туруш нормаларын жана талаптарын башкаларга өткөрүп берүүчүлүк;
- Элдик дидактикалык материалдар аркылуу этикалык маданиятты калыптандыруу;
- Өспүрүм курактагы балдарды таануу процесстери менен калыптандыруу;
- Коомго жана инсанга карата жүрүш-туруштун социалдык - өткөрүп берүү жагынан камсыздоо (мисалы мекенчилдик эли жерин сүйүү ж.б.);
- Адамдарга туура мамиле кылуу (улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо, айкөлдүк, чынчылдык, дос жолдошчулукка бекемдик);
- Өздүк мамиле жасоо (жөнөкөйлүк, кичи пейилдик, сылыктык).
- Окууга жана эмгекке мамиле (тырышчаактык, аракетчилдик).

Психологиялык жана педагогикалык аспектилердин негизинде инсанды ар тараптан калыптандыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз.

Адабияттар:

1. А.Муратов Окутуунун жаңы технологиялары. Бишкек, 2019ж.
2. Бекбоев И.Б.Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери - Б.2004.
3. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдүү методу - Б.2004.
4. Миңбаев К., Закиров А. Психология Ош. 2015.
5. Жумабаева Г.А. Адептик аң-сезимдүүлүккө тарбиялоонун педагогикалык жана психологиялык аспекти. Бишкек, 2009.